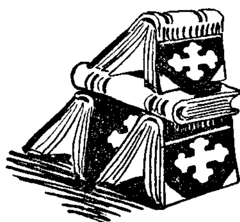
ЄВГРАФ ДУЛУМАН

Чому я перестав вірити в бога

ЄВГРАФ ДУЛУМАН

Чому я перестав вірити в бога

Розповідь колишнього кандидата богослов'я

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

ДО ЧИТАЧІВ

Сімнадцятилітній хлопець, який закінчив вісім класів середньої школи, потрапляє в духовну семінарію. Він вірить в бога, старанно читає релігійні книги і стає одним з перших учнів. Успішно закінчивши семінарію, а згодом і духовну академію, юнак стає церковником.

Але минає час, і цей самий юнак виступає завзятим борцем проти релігії.

Як трапилася ця зміна? Чому так склався життєвий шлях цього юнака? Що примусило його спочатку увірувати в бога, а потім стати безвірником, порвати з церквою, виступити на боротьбу з нею?

Про все це ви дізнаєтесь, прочитавши автобіографічну книжку колишнього кандидата богослов'я Є. Дулумана «Чому я перестав вірити в бога».

Відзиви про цю книжку просимо надсилати на адресу: Київ, Ворошилова, 3, Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», масовий відділ.

ЛЕКЦІЯ В КОЛГОСПІ

Влітку 1955 року я виступав з лекцією в колгоспі імені Татарбунарського повстання на Одещині. Під час обідньої перерви колгоспники зібралися біля силосорізки послухати лектора з Одеси. Слухачі влаштувалися якнайзручніше на звалених коло силосних ям купах зеленої маси.

Серед присутніх було немало віруючих — баптистів і православних. І, звичайно, назва лекції «В чому шкідливість релігії» не викликала в них захоплення. Початок лекції вони зустріли насторожено, а за кілька хвилин я вже чув неприємні, часом образливі зауваження на мою адресу: «Ще молодий, щоб учити нас!», «А чи бачив він біблію хоч здалеку?», «Та він не зможе відрізнити богородицю від святої тройці...»

Щоб не спалахнула непотрібна суперечка, доводилось, згнітивши серце, пропускати ці репліки повз вуха. Розмови незадоволених, що з'явилися як непомітний дзюркотливий струмок, ширились і могли перетворитися в бурхливий потік, який відгороджує лектора від слухачів. Треба було шукати вихід.

Недалеко від мене лежала велика кленова гілка. Я підняв її і звернувся до слухачів з питанням:

— Що це таке, товариші?

— Клен,— знехотя відповів дехто.

— Так, клен, дерево,— підтвердив я.— А це?— Я підняв кущик суріпка, що лежав біля моїх ніг.

— Бур'ян, суріпок,— почулася відповідь.

— Серед вас, — продовжував я,— є віруючі. Думаю, що всі вони легко відрізняють суріпок від клена, кущик однолітньої рослини від дерева. Дехто з вас учора був у церкві...

Невдоволена частина слухачів, ті, що неуважно ста-

вились до моєї розповіді, підвели голови. «Куди це ти гнеш?»— так і читав я на їх здивованих і разом з тим заінтригованих обличчях.

— Як ви пам'ятаєте,— упевненіше заговорив я знову,— в церкві читали з євангелія відому кожному віруючому притчу про гірчичне зерно, якому Христос уподібнює царство боже.

— Начебто ви там були, товаришу лектор,— чи то єхидно, чи то схвально кинув репліку дідок з лукавими, веселими очима, що сидів ближче за всіх.

На нього зашикали. А я, підбадьорений, продовжував:

— Для віруючих біблія, євангеліє — святі книги; все, що сказано там, нібито є безсумнівною правдою, глибокою мудрістю. Христос, за переконанням віруючих,— всевидющий, всезнаючий бог. Але якби вони ближче познайомилися з Христом,— хай навіть з таким, яким він зображений у біблії,— то легко побачили б, що Христос — дуже темна людина. Здебільшого ті, що вірять у непогрішимість свого бога Христа, виявляються набагато розумнішими за нього.

Тепер я бачив, що віруючі хоч і з недовір'ям, але уважно слухають мене.

— Можна не сумніватися, що кожен з вас,— говорив я далі,— безпомилково відрізняє дерево від бур'яну. А от Христу це було не під силу. Справді, в притчі про гірчичне зерно він тільки в одному реченні зробив три дуже грубі помилки. Христос каже: «Зерно гірчичне є найменше за всяке сім'я на землі, але коли виросте, стає деревом, навіть птахи прилітають і ховаються в гілках його»[1].

Але ж відомо, що зерно гірчиці не найменше на землі. Навіть зерно маку в кілька разів менше за нього. А зерна таких рослин, як повелика, омела, ще менші. Це перша помилка Ісуса Христа. Далі, гірчиця — зовсім не дерево, а така сама рослина, як усім тут відомий суріпок, що належить до однієї й тієї родини хрестоцвітних. Це друга помилка Христа. Нарешті, третє неуцтво «сина божого» полягає в тому, що гірчиця — зовсім маленька рослина (близько п'ятдесяти сантиметрів), і, звичайно, сховатися «в гілках» її ніякі птахи не можуть. Ось якими нісенітницями засмічує так зване святе письмо свідомість

---

[1] Евангелие от Марка, гл. IV, стих 30 — 31. Евангелие от Матфея, гл. XIV, стих 31 — 32.

віруючих! Чому ж у євангеліях так багато різних нісенітниць?

Слухачі з великим нетерпінням чекали відповіді.

— Та тільки тому,— говорив я,— що Ісуса Христа ніколи не було! Він — вигадана, міфічна особа. Євангельські розповіді, що їх багато разів повторюють церковники, так само доводять існування Христа, як казки доводять існування жар-птиці, горбоконика або килима-самольота. Багато нісенітниць у євангеліях зустрічається ще й тому, що автори казок про Христа,— а їх було дуже багато, — самі були неосвіченими людьми. Які автори, такі і їх твори!

Я навів ще ряд подібних прикладів з релігійного вчення. Слухачі тепер уже не кидали реплік, навпаки, вони ставили багато запитань, що хвилювали їх. Поступово лекція перетворилася в бесіду, а потім і у відверту, щиру розмову. Я ставав то слухачем, то оповідачем.

Лекція закінчилася, проте колгоспники не розходились. Посипалися знову запитання, тільки вже в іншій, дружній формі. Всіх цікавило: хто я? де живу? хто мої батьки?

— Звідки ви, товаришу лектор, так добре знаєте релігію, біблію?— питали вони.— Чому ви читаєте лекції саме про релігію, а не про щось інше?..

Такі питання часто ставлять мені там, де я читаю лекції. У березні 1957 року в «Комсомольской правде» була опублікована моя стаття «Як я став атеїстом». Багато листів я одержав від читачів. Листи йшли з усіх кінців країни, писали їх різні люди: атеїсти і віруючі, друзі-однодумці й ідейні противники. Найбільше листів було від молоді, комсомольців, від справжніх і вірних моїх друзів.

Нехай же буде ця маленька книжечка відповіддю на численні листи моїх друзів і недругів.

ДО ШІСТНАДЦЯТИ РОКІВ

До шістнадцяти років я нічим не відрізнявся від сотень і тисяч моїх однолітків. Хоч батьки мої й не були войовничими безвірниками, проте батько, передовий колгоспник, вважав за сором мати що-небудь спільне з ре-

лігією. Ні батько, ні мати до церкви не ходили, але за прийнятим звичаєм ікони в нашій хаті були.

Під час церковного свята мати могла приготувати особливо смачні угощення. Тоді до нас приходили знайомі і сусіди, і в хаті можна було почути розповіді про «події», зв'язані з даним релігійним святом. Пам'ятаю, одного разу батько дуже докладно розповів про те, як євангельський Пілат виступав перед євреями, пропонуючи їм розп'ясти ув'язненого розбійника Варавву замість безвинного Ісуса Христа... Розп'яли чомусь Христа, а Варавву випустили на волю.

Я не міг тоді вловити та й тепер не можу твердо сказати, чи говорив це батько всерйоз чи з іронією. Пам'ятаю тільки, що мій дядько відразу ж розповів широко відомий анекдот. Пійманого на крадіжці коней коваля селяни вирішили повісити. Раптом звідкись на сходці з'явився циган: «Стійте, братці,— закричав він,— не вішайте коваля! Адже він у вас на селі один... Що ви робитимете без коваля? Зате у вас є чотири бондарі... Одного з них давайте й повісимо...» Повісили безвинного бондаря, а коваля за порадою цигана відпустили...

За святковим столом я старанно читав антирелігійні вірші Дем'яна Бєдного, українського поета Степана Руданського та інших.

Ми, сільські діти, ставилися до релігії по-своєму «критично». Зустрічаючи свого сільського попа, якщо, звичайно, поблизу не було старших, охоче «частували» його глузливими віршиками або пісеньками. Ми шикувалися в колону і, марширучи повз нього, голосно скандували:

Долой, долой монахов!
Долой, долой попов!
На небо мы залезем —
Разгоним всех богов!

Вигадували і дещо інше. Правда, всі наші витівки були всього тільки хлоп'яцтвом. І, звичайно, ніяких серйозних атеїстичних переконань у нас не було. Ми відкидали релігію з порога, без доказів. До цього нас приводило саме життя. Ось чому діти (в цьому я переконався значно пізніше) з задоволенням прислухаються до пропаганди проти релігії, а не до агітації за неї. У зв'язку з цим мені хочеться, забігаючи трохи наперед, розповісти про один повчальний випадок.

Сталося це в березні 1955 року. Я читав лекцію в селі

Селиванівці, Ананьївського району на Одещині. В маленькому клубі повно-повнісінько народу. Перед початком лекції я, як звичайно, попросив, щоб діти залишили клуб. Але один дванадцятилітній хлопчисько, учень місцевої школи, зумів сховатися серед клубного реквізиту і прослухати всю півторагодинну лекцію.

Після лекції мене і секретаря райкому комсомолу провели на квартиру. Господарі зустріли нас привітно.

— Хто з вас читав лекцію в клубі?— запитала хазяйка.

— Я. А що? Може, ви безбожників і на поріг не пускаєте?

— Ні, не те... Я ж не була на вашій лекції,— продовжувала хазяйка,— на фермі затрималася. Повернулась додому, аж тут, перед самим вашим приходом, вбігає мій Василько і не переводячи духу питає:

— Мамо! А чи правда, що у нас раніше піп освячував поля?

— Правда, синку,— відповідаю.

— Ну й що,— допитується він,— родило після цього?

— Як коли,— кажу йому,— бувало, що й родило... Ох, як і накинувся він на мене!

— І ти теж,— каже,— перебуваєш під впливом релігійних забобонів? А ще передова доярка!..

На другий день клубний «заєць» проводжав нас. Ми довго з ним говорили. Розсталися далеко за селом. Прощаючись з ним, я подумав: «Як добре, що у мене є ось такі соратники-атеїсти...» Відтоді діти на моїх лекціях стали повноправними слухачами нарівні з дорослими.

...Коли батько йшов на фронт, я закінчував сьомий клас. На прощання він сказав мені: «Я в десять років, коли помер твій дід, уже почав батракувати. Тобі дванадцять років. Поки я повернуся, ти повинен замінити мене і в колгоспі і вдома. Будь хазяїном. Колгосп підтримає вас, тобі легше буде, ніж мені колись... Я скоро повернусь, ось тільки розіб'ємо фашистів...»

Це був, мабуть, чи не єдиний раз, коли мій батько не додержав даного слова: він не повернувся з війни... Я мимоволі надовго очолив сім'ю, а до навчання зміг повернутися тільки в 1944 році, коли наші війська визволили Одещину. Щоб звести кінці з кінцями, мати прийняла у напівпорожню хату квартирантів — сім'ю сільського священика.

AUDIATUR ET ALTERA PARS[1]

Я вчився у Любашівській школі за тринадцять кілометрів від нашого села і додому приходив тільки по неділях. Зустрічі з нашим постояльцем були неминучі, як неминучими стали і наші розмови, а пізніше і диспути. Я, звичайно, був упевнений, що з суперечки на релігійні теми вийду переможцем, навіть зможу переконати свого супротивника.

Проте отець Олексій був грамотною і досвідченою людиною. Я не зміг йому нічого довести, а він буквально розгромив мої правильні, але не підкріплені досвідом і переконливими аргументами доводи. Поступово і якось непомітно він примусив мене почати сумніватися в атеїзмі. Але якби в цей час хтось сказав мені, що я підпав під вплив церкви, я б розсміявся.

Насамперед мене вразило те, що дехто з відомих великих вчених вірив у бога. Отцю Олексію неважко було довести мені, посилаючись на книги, що Паскаль був справжнім католиком; великий Ньютон, вимовляючи слово «бог», знімав капелюх; він також писав проповіді на біблейські теми.

Для нас же, школярів, кожен великий учений був авторитетом в усьому. Про помилки вчених відомо мало. Адже у скарбниці науки зберігаються не помилки, а досягнення того чи іншого вченого. Людина велика своїми зльотами, а не падіннями! Іноді думають, що коли вчений робить великі відкриття, наприклад у фізиці чи хімії, то і в усіх інших галузях знань він всевідаючий.

Тільки значно пізніше я зрозумів, що релігії протилежна не якась окрема галузь науки, а вся наука, всі галузі її, разом взяті. Оскільки релігія — це насамперед певний світогляд, то пряму і цілковиту протилежність їй треба шукати також в галузі світогляду, а саме: в галузі філософії. Релігія — найбільш фальшиве, фантастичне, перекручене сприйняття людиною навколишньої дійсності. Прямою протилежністю їй є правильне вчення, правильний світогляд, найпередовіша філософія — діалектичний матеріалізм.

І якщо той чи інший учений рухає науку вперед і одночасно вірить у бога, то про нього можна сказати: як учений — він може бути і генієм, але як мислитель, філо-

[1] Треба вислухати і другу сторону.

соф — ніщо. Адже він тільки тому і є вченим, що в своїй науці, на ділі не визнає ніяких надприродних сил — богів, чортів, духів, чудес. Так, для віруючого медика бог може бути всюди — в астрономії, хімії і в інших галузях науки — тільки не в медицині. Побожний астроном виганяє бога із всесвіту, психолог — з людини, економіст — із суспільного життя.

Такі вчені, за образним висловом Володимира Ілліча Леніна, рухаються до марксизму задом. Очі їх звернені до бога, а своєю науковою діяльністю вони доводять, що його немає.

Все це я зрозумів значно пізніше. Але в той час піп своїми «аргументами» викликав у мене сумніви в правильності матеріалізму, як я його зрозумів. Мені ж здавалося, що я сам, самостійно став сумніватися. А сумніви, що з'явилися (тоді ще я цього не розумів), вели мене прямо до релігії.

Релігійна віра непомітно вповзає в людину з нестійким світоглядом. Така людина підпадає під її вплив, звичайно не помічаючи цього. Вона усвідомлює це лише тоді, коли остаточно потрапляє в полон релігійного дурману: починає вірити в богів, у загробний світ, у страшний суд тощо. Сектанти, наприклад, у такому «раптовому» виникненні в людини релігійної віри вбачають прояв надприродної сили — «чудо відвідання богом людини».

«А чим же, як не чудом,— говорив мені баптист В. (до речі, учень Одеського автошляхового технікуму),— можна пояснити те, що з невіруючого я раптом став віруючим...»

Такі люди не хочуть, а іноді й не можуть вбачати у зміні своїх поглядів, переконань звичайне явище, обумовлене їхньою малосвідомістю, з одного боку, і церковною проповіддю, з другого.

Обставини мого життя склалися так, що, закінчивши восьмий клас, я змушений був залишити школу. А мені дуже хотілося вчитись. Як і більшість юнаків мого віку, що стояли на порозі самостійного життя, я багато думав про мету свого існування. Мені дуже хотілося, щоб кожний рух у моєму житті мав певний смисл, мені хотілося жити по-справжньому, а не «небо коптити»...

— Похвально,— сказав мені отець Олексій,— що ти шукаєш смислу життя. Тільки різні люди вбачають його в різному. Щоб знайти правильний шлях у житті, треба

насамперед знати істину. Отже, тобі необхідно вирішити кінець кінцем основне питання: де істина — в релігії, яка стверджує існування бога, чи в матеріалістичному вченні, яке заперечує його...

І обережно підказав мені, як розв'язати це питання:

— Для того щоб пізнати істину, треба підходити до неї не з однієї, а з різних сторін. Під час дискусій, судових розглядів стародавні римляни для з'ясування істини завжди вимагали вислухати і другу сторону — audiatur et altera pars! А ти ж про бога, про релігію знаєш тільки з однієї сторони, знаєш лише те, що кажуть безбожники. Вступай у духовну семінарію. Там ти послухаєш захисників бога, а міркування про цей предмет матеріалістів для тебе завжди будуть доступні. Зважиш і обереш...

— Духовна семінарія? Ого! А втім, чого там вчать? Цікаво... Адже ж я справді хочу вчитися...

І восени 1945 року в сімнадцять років потай від друзів і знайомих я поступив в Одеську духовну семінарію. Допомогли мені при цьому довідки священика про мою нібито глибоку релігійність і відданість церкві.

Я далекий від думки звалювати всю вину за свої рішення на церковника. Я сам винен у тому, що трапилося. З перших же днів зближення з попом мені треба було бити на сполох, поділитися своїми сумнівами з учителями, комсомолом... Але, на жаль, у деякої частини нашої молоді при невдалих для неї сутичках з релігією спостерігається якийсь фальшивий страх. Юнак чи дівчина іноді бояться розповісти про свої сумніви, щоб не виказати вагань, малодушності, невміння боротися, протистояти релігії. А чого соромитися? Не можна забувати, що релігія має вікові традиції і досвід, вона має великий арсенал засобів впливу на не цілком свідомі голови, впливу на почуття, особливо коли юнак чи дівчина охоплені сумнівами, не знають, на якому боці правда, де шукати істину.

Чому не покликати на допомогу колектив? Адже ж той, хто впав з корабля, хай він навіть і чудовий плавець, не соромиться просити про допомогу — інакше його чекає загибель! Але й колектив повинен пильно стежити, не відмахуватися від, здавалося б, наївних запитань того, хто підпав під вплив релігії. Жодного члена колективу не можна віддавати в жертву релігії, секті, кликушеству!

Я пішов іншим шляхом. Audiatur et altera pars!

Я БУВ ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИМ

І ось я в семінарії... Без перебільшення можу сказати, що перше знайомство з церковним середовищем справило на мене враження, начебто я перейшов з XX століття в період середньовіччя. Яким диким і неприродним здавалося мені в перші дні цілування ікон, довгі опівнічні моління, пости, поклони, причащання — поїдання тіла і крові бога у вигляді хліба і вина... Спочатку у мене так і вертілося на язиці: «Та киньте ви жартувати... Давайте серйозно!» Але в очах багатьох я читав, що вони й не збираються жартувати, що всі ці первісні містифікації для них серйозніші за дійсність.

Скоро я переконався, наскільки згубна ця система впливу на психіку, на свідомість людини. Практика релігійного життя значно дійовіша за будь-яку словесну пропаганду. Проповіддю церковники намагаються перш за все вплинути на розум людини, переконати її в істинності бога. Практика ж через церковні обряди, обстановку, особливі прийоми спрямована на те, щоб подавити все здорове в людині, роз'ятрити в ній темні почуття, на яких, власне кажучи, і тримається релігія. Погасити остаточно розум і посилити потік мутних почуттів та образів — ось чого добиваються церковники практикою релігійного життя. Звідси зрозумілими стають їх твердження про те, що «дух божий діє на людину зсередини і до того ж у малосвідомій ділянці душі»[1].

Олексій Максимович Горький про роль релігійної практики говорив так: «Церковність діяла на людей, як туман і чад. Свята, процесії, «чудотворні» ікони, хрестини, весілля, похорони і все, чим впливала церква на уяву людей, чим вона п'янила розум,— все це відігравало більш значну роль у процесі «угасання розуму», в справі боротьби з критичною думкою,— відігравало більшу роль, ніж прийнято думати».

До якої міри може угаснути розум у віруючого, свідчить хоча б такий приклад. На одному з молитовних зібрань у Нью-Йорку віруючий говорив буквально таке:

«Браття, я відчуваю... я відчуваю... я відчуваю, що я відчуваю! Я не можу сказати вам, що я відчуваю, але... О!.. Я... відчуваю... Я відчуваю!»[2]

---

[1] «Журнал Московской патриархии», 1954, № 7, стор. 30.

[2] Збірник «Вопросы истории религии и атеизма», т. IV, Вид. АН СРСР, 1956, стор. 32.

Звичайно, довівши людину до стану, який вона висловлює вигуком «О!.. Я відчуваю!» — церква може бути певною, що така людина не так легко вирветься із сфери релігійної містики.

Особливо згубно впливає на психіку, на свідомість людини релігійний чад. Там, де немає чаду, не може бути й релігії. Наприклад, у п'ятидесятників[1] під час молінь практикуються «чудеса» говоріння незнайомою, ніби іноземною мовою. Під час голосних молитов, загального плачу і завивання з деякими сектантами трапляються (іноді—справжні, іноді—мнимі) істеричні припадки. В істериці сектант часто вигукує різні нечленороздільні звуки. Це бурмотіння видається за розмовляння іноземною мовою.

Якось після сектантського зібрання мені довелося розмовляти з молодим п'ятидесятником Д.

— Якою мовою розмовляє ваш брат, коли на нього сходить дух святий? — запитав я.

— Як коли,—відповів він мені,— може розмовляти і німецькою, і англійською, і китайською... Ми тільки не розуміємо його, але якби у цей час тут був німець, англієць чи китаєць — він би все зрозумів...

Нічого й казати, що істеричне бурмотіння ніякою мірою не нагадувало якоїсь із перелічених моїм співбесідником мов. Такі «чудеса», до речі сказати, бувають не тільки в результаті екстазу, але й нерідко робляться навмисне для обману з метою посилення релігійності віруючих.

Пам'ятаю, як на публічну лекцію, яку я читав у березні 1957 року в Херсоні, прийшов активний сектант п'ятидесятник І. Боженко, щоб «осоромити безбожників». Після лекції він запитав мене про «чудо» говоріння іноземною мовою і, не чекаючи відповіді, заговорив... «незнайомою мовою». Бачачи, що він не вгамовується, я голосно і владно сказав:

— Годі! — і жестом: — Сідайте!

«Чудотворець» з військовою пунктуальністю виконав наказ. «Чудо» припинилося.

Серед присутніх було багато вчителів, які володіли німецькою, французькою, англійською мовами. Сектант на-

[1] П'ятидесятники — сектанти, які називають себе «християнами євангельської віри»; в народі їх називають «трясунами».

магався наслідувати німецьку мову (інших мов він ніколи не чув). Але в усій його двохвилинній «промові» повторювались тільки два німецькі слова: vater — батько і wasser — вода, все ж інше було цілковитою нісенітницею. Хтось запитав у Боженка, якою мовою він розмовляв.

— Я не знаю,— підскочив п'ятидесятник.— Це не я, а всемогутній дух божий говорив у мені.

— Чогось дух цей дуже кволенький і боягузливий,— зауважив під загальний сміх аудиторії один з присутніх.— Дуже вже скоро він вискочив з вас за помахом руки лектора...

...Релігійна практика, яка обплутувала, неначе спрут, кожний крок мого життя в семінарії, була головною причиною посилення моєї релігійності. Вона сприяла тому, що я непомітно почав приймати мішуру, яка оточувала мене, за необхідність, за появ справжнього життя.

«Забобони,— писав Герцен,— великі кайдани, що держать людину в певному, обмеженому колі закостенілих понять; вухо до них звикло, око придивилося, і нісенітниця, користуючись правами давності, стає загальновизнаною істиною»[1].

Я старанно взявся за опанування релігійного вчення і за два роки закінчив чотирикласну семінарію. Я ковтав релігійну літературу, не встигаючи її переварити — усвідомити, зважити розумом. Такий некритичний через брак часу і відсутність грунтовної атеїстичної підготовки підхід до релігії призвів до різкого посилення моєї релігійності. Про це свідчить мій щоденник за 1946 рік. Він весь сповнений релігійного каяття і самобичування.

27 вересня 1946 року я писав: «Тільки-но согрішиш перед Богом, зараз же кайся... Бог наш — височайша істота. Молися до Нього з любові, молись зі страху, в противному разі після смерті попадеш у таке місце, про яке навіть страшно подумати, а не те щоб побувати там. Якщо не приходить до тебе молитва, постарайся якнайнаочніше уявити собі пекло: ось ти в парній лазні, де пара поступово густішає. Дихати нічим. Паморочиться голова, нудить, тягне блювати... З лазні ти підеш, можеш спуститися нижче, а в пеклі страждання посилюватимуться вічно, і тобі стане в мільйони разів гірше...»

Так розгнуздана релігією дикунська фантазія вбиває

[1] О. І. Герцен, Вибрані філософські твори, т. І, Укрполітвидав, 1949, стор. 89.

все здорове в людині, робить з неї нікчему, яка сама себе до того залякує, що перетворюється на живий труп.

Релігійний опіум на якийсь час зовсім оп'янив мене. Незабаром я не тільки вірив, я жив релігією: старанно бив сотні поклонів, постився, простоював не поворухнувшись по два денні богослужіння (понад п'ять годин). І весь цей фанатизм вважав за благочестивий подвиг. У цьому вбачав повноту і смисл особистого життя людини. Від «подвигів» в очах кружляли темні з червонуватим відтінком плями, ноги набрякали, до нестями боліло в спині...

Мої духовні вихователі заохочували мою «ревність по бозі» і з захопленням пророкували мені «ангельський чин і житіє» — чернецтво.

Релігійна екзальтація тривала близько двох років.

РЕЛІГІЯ ПЕРЕД КРИТИКОЮ ЗДОРОВОГО РОЗУМУ

В 1947 році після закінчення семінарії мене послали вчитися в Московську духовну академію.

Більш грунтовне, без зайвої поспішності вивчення основ релігії дало змогу не тільки засвоювати основні положення релігії, але й глибше обмірковувати прочитуване. Я ознайомився з критичною літературою. Наскільки релігійний чад захопив мене, свідчить той факт, що спочатку такі твори, як «Гавриліада» і епіграми Пушкіна, «Пани Головльови» Салтикова-Щедріна, «Галерея святих» Гольбаха, прямо-таки ображали мене.

З метою спростування антирелігійних положень — і тільки!— я почав читати сучасні науково-атеїстичні брошури, відвідувати публічні лекції, щоб при нагоді «осоромити» лектора. На превеликий жаль, більшість брошур, так само як і виступів лекторів, справді неважко було спростувати. Це свідчить про те, що наша атеїстична пропаганда поставлена ще не на належному рівні, ведеться без потрібної переконливості. І все-таки ознайомлення з нею штовхнуло мене на шлях зіставлення релігії із здоровим розумом. Я почав шукати обгрунтування релігії розумом і наукою. Я запоєм читав дуже серйозні наукові антирелігійні твори.

То спростовуючи, то поступаючись, я тепер вів супе-

речку з Артуром Древсом, Фейєрбахом, Луначарським, коли читав їх твори. Поступово я почав усвідомлювати собі слабі місця релігії і відсутність у багатьох її догматах звичайного здорового розуму. Розум мій тверезішав...

У мене виникали тисячі «чому?» і «через що?». А навколишнє релігійне життя, на яке я тепер дивився трохи яснішими очима, поглиблювало мої сумніви. На уроках святого письма в духовній академії нам тлумачили «Апокаліпсис» або «Одкровення Іоанна Богослова». Як твердили церковники, ця книга передрікає майбутнє аж до «кінця світу» — «страшного суду». Ми розбирали питання про антихриста, який нібито з'явиться перед самим страшним судом. В «Апокаліпсисі» описано цього антихриста і навіть вказується його ім'я під шифром числа 666[1].

Якраз в цей час я читав статті Енгельса «До історії раннього християнства» і «Книгу одкровення». В них з величезною переконливістю доведено, що під антихристом той, хто писав «Апокаліпсис», мав на увазі римського імператора Нерона. А Нерон помер у 68 році нашої ери. Прочитав я в Енгельса і про те, що «Одкровення Іоанна Богослова» було написане після смерті Нерона. Логіки були позбавлені й інші «передрікувані» події. Отже, «пророкування» Іоанна Богослова звернені не в майбутнє, а в минуле. А такі передрікання не варті й ламаного гроша.

Законспектувавши відповідні місця з творів Енгельса, я на полях свого конспекту написав: «Здорово доводить. Треба спростувати! Перечитаю всю нашу літературу з цього питання».

Через півтора року я тут же зробив приписку червоним олівцем: «А Енгельс, здається, правий. Крім навмисного, туманного і незрозумілого в нашій літературі і у святих отців нічого немає». Так, у «наших», релігійних книгах я вже не знаходив підтримки.

В душу мою закрадались сумніви, я дедалі глибше усвідомлював, що все в релігії вороже здоровому розумові. Їй потрібен розум під наркозом! Не випадково християнська релігія словами біблії жовчно вирікає: «Мудрість світу цього є безумство перед богом», «Погублю мудрість мудреців і розум розумних відкину». Іудейська релігія повчає: «Захованого не шукай, потаємного не досліджуй» (талмуд).

[1] Апокаліпсис, гл. XIII.

У такому ж войовничому проти розуму дусі виступають церковники і тепер. «Сила розуму не доходить до істин божих»[1], кажуть вони. Як висохле дерево боїться вогню, так релігія боїться логіки, доказів. «Всякий, хто шукає доказу церковної істини, тим самим показує свій сумнів, виключає себе з церкви»[2].

Здоровий розум заважає релігії вбивати в голови людей своє хибне вчення. Ось чому релігія і повстає проти здорового розуму. Один з так званих отців церкви, авторитетів християнської ідеології Григорій Богослов пише іншому отцю церкви блаженному Ієроніму: «Потрібно якнайбільше небилиць, щоб... справляти враження на юрбу. Чим менше юрба розуміє, тим більше вона захоплюється...»

Сучасні грамотні церковники дуже добре розуміють, що релігія обдурює віруючих дикими, безглуздими вигадками. Щоб скрасити якось незграбну роботу своїх попередників, вони охрестили релігійну, нині вже викриту брехню «благочестивим обманом», тобто свідомий обман заради зміцнення віри в бога. Багато таких «благочестивих обманів» поширюється і тепер серед віруючих, які не розбираються в законах природи і суспільства.

Релігія виступає проти розуму навіть в проповіді релігійного вчення, яке, за твердженням священнослужителів, повинно прийматися на віру. Нехай віруючий ходить до церкви, на віру приймає все те, що він чує, нехай вірить в усе те, що йому говорять у церкві. Саме тому деякі релігії забороняють віруючим вивчати священні книги. Католицька церква, наприклад, забороняє віруючим читати біблію рідною мовою. Вони можуть читати її латинською мовою, а за перекладом і роз'ясненнями повинні звертатися до пастиря. У християн і тепер ще існує повір'я: «Хто біблію прочитає, той збожеволіє». Так церковники намагаються залякати віруючих. Якщо релігійна людина біблії не читає, святого письма не знає, то їй можна, посилаючись на біблію, торочити що завгодно. Адже й досі ходять чутки про те, що в біблії, мовляв, сказано: прийде час, коли вся земля буде обплутана залізним павутинням, у повітрі літатимуть залізні птахи, вогневі колісниці бігатимуть

---

1 «Журнал Московской патриархии», 1955, № 1, стор. 39.
2 «Журнал Московской патриархии», 1954, № 7, стор. 50.

по землі. «Зрозуміло,— думає віруючий,—тут біблія говорить про електропроводи, телеграф, літаки, поїзди...»

Але насправді в біблії зовсім про це не згадується. Взагалі в ній немає навіть і далекого натяку на великі досягнення наукової діяльності людини.

Релігія не зносить здорового розуму, бо він викриває всі безглуздя релігійного вчення. Релігія з удаваною скромністю і соромливістю таємниче вказує на розум і тлумачить: все із чогось виникає. Безбожники твердять, що все — із матерії. А звідки ж сама матерія? Не може ж бути так, щоб те, що існує, ніким не було створене. Хто ж в такому разі створив матерію? І відповідає: її створив бог.

В усьому необхідна логічна послідовність — вимагає розум. Якщо все створено кимсь, то хто ж створив бога? Чому релігія заперечує вічність і нествореність безперечно існуючої матерії і приписує вічність і нествореність нібито існуючому богу?

Людина багато чого не знає — вчить релігія. Чому світ побудований так, а не інакше? Коли виникло життя? Де жила перша людина? Що буде після нас?.. Усе це легко пояснити, коли визнати, що існує бог. Він і є причиною всього...

Не можна, доводить розум, незнання видавати за знання. Не можна з незнання пізнаванного світу заздалегідь і навмисне виводити зовсім непізнаванного бога і видавати його за причину всього, що існує. Правда, лінивим розумом дуже легко давати відповіді на всі запитання про причини того чи іншого явища, події: мовляв, так хоче, або так припускає, або так створив бог... З точки зору релігії такі відповіді можуть бути дані на які завгодно, навіть на найхитромудріші запитання.

Але ж легка відповідь не завжди містить в собі істину. Дітям, наприклад, на їх численні «чому?» дуже часто дають поверхові пояснення. Та чи завжди такі тлумачення відбивають об'єктивну дійсність?

Здоровий розум не може пройти і мимо такого явища, як наявність на земній кулі великої кількості релігій. Тільки одна християнська релігія має сотні напрямків і форм. А крім християнської релігії, є ще десятки інших: магометанська, буддійська, індійська, шаманська тощо. Кожна людина, щиро віруюча в бога, переконана, що

тільки та релігія, в яку вона вірить, забезпечує людям безперечне спасіння, бо має істинне вчення, необхідне для керівництва в житті. Жрець будь-якої релігії твердить, що тільки його релігія правомірна, спроможна вказати людині шлях до спасіння, а всі інші релігії основані на хибному вченні. В якому ж становищі опиняється віруючий: адже він хоче «врятуватися» від загробного пекла і тому кровно зацікавлений у виборі істинної релігії. Але кожна з існуючих релігій, намагаючись довести свою істинність, божественне походження, наводить не менше доказів, ніж будь-яка інша. Яка ж з релігій справді містить істину і вказує правдивий шлях до спасіння людини? Ніяка.

Істина може бути тільки одна. Двох взаємовиключаючих істин не буває. Тільки брехня багатомовна. Той факт, що релігії виключають одна одну, переконливо говорить про те, що релігія як вчення побудована на помилкових уявленнях і поняттях.

Візьмемо ще один приклад. У багатьох християнських релігіях під час молінь прийнято просити благословення, благодаті божої у вищого церковника, відсутнього в цю хвилину. Одного разу після того, як учні Московської духовної академії і семінарії проспівали «Владико[1], благослови!», виступив наглядач М. С. і каже:

— От зараз ми випросили благословення у нашого любимого владики А. Мені відомо, що він зараз їде до нас. Його благословення з машини вже прийшло і сходить на всіх нас. А незабаром і він сам буде тут...

Ці слова мало не розлютували мене. Якось я бачив владику А. в домашній обстановці. Могло трапитися, що в той час, коли семінаристи заочно просили у владики благословення, він, підкоряючись законам природи, справляв природні потреби...

Ось що я записав у щоденнику 8 листопада 1948 року після цієї молитви: «Що зі мною робиться? В душу мою закралося сум'яття, що граничить з ослабленням віри у святість священнослужителів. Я починаю їх зневажати. Коли співають багатоліття владиці, я навмисно мовчу. Сьогоднішні слова М. С. про благословення викликали у мене таке почуття огиди, що я мало не плюнув йому в

---

[1] Владика — термін, який вживається в церковному середовищі при зверненні до церковника архієрейського сану (єпіскопа, архієпіскопа, митрополита і т. д.).

обличчя. Стримався якимсь чудом... Ні, це вже надто... Треба взяти себе в руки!»

А скільки вигадок у біблії! Хіба може здоровий розум, не знущаючись над самим собою, вважати за правду побрехеньки біблії. Так, у книзі «Бытие» є намагання переконати віруючого, що якийсь цар був вражений вродою Сарри і хотів жити з нею[1]. Можна було б і повірити цій розповіді, якби раніш у цій самій біблії не говорилося, що Саррі вже 90 років!..

Євангеліє намагається довести, що існував колись Ісус Христос. Але навіть самі церковники на підставі євангельських розповідей не можуть скласти більш-менш цілісну, без суперечностей біографію Христа. Спробуємо на підставі євангелія відповісти на питання, що трапилося з Ісусом відразу після його народження у Віфліємі.

У євангелії від Матфія розповідається, що іудейський цар Ірод, дізнавшись про народження Христа, наказав «винищити всіх немовлят» у Віфліємі. Ісус, говориться далі, після народження змушений був втекти в Єгипет, щоб врятуватись від убивства. Тільки після смерті царя Ірода він разом з батьками повернувся в місто Назарет, обходячи десятою дорогою Єрусалим.

Під час різдвяних свят церковники охоче поширюють легенду про «винищення немовлят», яких нібито було вбито 14 000. Але ж відомо, що у Віфліємі в І віці налічувалось не більше 2000 жителів. Так оповідає про пригоди Христа в перші роки після його народження євангеліє від Матфія.

А ось як розповідає про дитинство Ісуса євангеліє від Луки. Згідно з цим євангелієм ніякого гоніння на Христа не було, не було і винищення немовлят. Ісус нібито спокійнісінько жив у Віфліємі, тому що його мати робила все відповідно до закону Мойсея: сорок днів після пологів не виходила з дому. Більше того, Лука твердить, що на сороковий день життя — Христа принесли в єрусалимський храм, де його зустрічало і прославляло багато поважних людей. Але ж єрусалимський храм стояв поруч з палатами іудейського царя, що, як оповідає Матфій, шукав нагоди вбити Ісуса. З Єрусалима, продовжує Лука, сім'я Христа вирушила прямо в Назарет.

До речі сказати, на честь «події», про яку розповідає Лука, церковники навіть встановили спеціальне свято

[1] Бытие, гл. XX.

стрітення, тобто зустрічі Христа. Священнослужителі, мабуть, вважають, що через сорок днів після свята різдва віруючим і на думку не спаде проста здогадка: якщо було стрітення, то не було винищення немовлят, а якщо було винищення немовлят, то ніяк не могло бути стрітення.

Чи міг я, уважно вивчаючи церковні книги, не звернути уваги і на інші суперечності в них. Так, євангеліст Марк, бажаючи бути точним, пише, що о 3-й годині дня Христа вже розп'яли[1]. А євангеліст Іоанн твердить, що навіть о 6-й годині вечора ще тривала суперечка: розпинати Христа чи відпустити його[2].

Ще під час перебування в Одеській духовній семінарії я, читаючи книгу «Діяння святих апостолів», натрапив у главі IX на розповідь про чудесне з'явлення Христа апостолу Павлу. Начитавшись біблії, людина нічого надприродного, незвичайного в цьому чуді не бачить.

«Чудо як чудо!» думав я.

Куди більшим «чудом» для мене було інше. У цій же IX главі (стих 7) розповідається, що ті, хто йшов з Павлом, чули голос, але нікого не бачили, а в XXII главі (стих 9) сказано зовсім протилежне: сам апостол Павло повторює, що його супутники бачили чудо, але голосу не чули.

Про свої сумніви я розповів духовному отцю В. Він спочатку сам здивувався, а потім прийшов до висновку, що в моїй біблії, мабуть, друкарська помилка. Але ніякої друкарської помилки, звичайно, в моїй біблії не було. Так говориться абсолютно в усіх біблія́х.

У біблії є багато таких місць, про які навіть самі церковники вважають за краще мовчати. Завдяки досягненням науки, яка завжди розвивалася в боротьбі з релігією, тепер сам папа римський публічно відхрещується від таких біблейських казок, як створення світу за шість днів, не вірить у те, що колись після молитви Ісуса Навина зупинилося сонце майже на день[3] тощо.

А як же, запитає читач, самі проповідники християнства ставляться до таких суперечностей у біблії? Невже вони не помічають їх?

Помічають. Прекрасно знають про них. Ці суперечності примусили мене сумніватися, критично поставитися

[1] Евангелие от Марка, гл. XV, стих 25.
[2] Евангелие от Иоанна, гл. XIX, стих 14.
[3] Книга Исуса Навина, гл. X, стихи 12—13.

до біблії. Церковників же вони примушують викручуватися, робити всілякі, завідомо пусті і хибні припущення для того, щоб «узгодити» одне суперечливе місце біблії з іншим.

Якось я розмовляв про суперечності в біблії з одним пресвітером баптистів.

— Ось дивіться,— звернувся я до нього,— євангеліст Матфій говорить, що добре відомі християнам заповіді блаженств («блаженні нищі духом, їм належить царство небесне» і т. д.), виголошені Христом на горі[1]. Тому й заповіді називаються Нагорною проповіддю. В євангелії від Луки також наводяться ці заповіді. Але Лука твердить, що Христос виголошував їх не на горі, а на рівному місці[2]. Де ж правда? Хто відступає від істини: Лука чи Матфій?

Спочатку пресвітер не міг відповісти на поставлене питання. Він тільки голослівно твердив:

— Тут усе правильно, все вірно...

А через два дні він розшукав мене і збуджено почав доводити:

— У Луки і Матфія немає ніяких суперечностей. Просто Христос два рази виголошував свою проповідь: раз на горі, а другий раз на рівному місці...

Колишній ректор духовної семінарії І. С. знайшов новий варіант, який виправдує євангелістів: Христос вийшов на гору, як говорить Матфій, знайшов там рівне місце, як твердить Лука, і виголосив проповідь...

Усе частіше я натрапляв на разючі нісенітниці в біблії. У євангелії святого Луки, наприклад, твердиться, що Христос народився під час правління Квірінія — в 6 році нашої ери, а згідно з євангелієм святого Матфія він народився при іудейському царі Іроді, який помер у 4 році до нашої ери. Який же з євангелістів говорить правду?

В іншому місці Лука розповідає, що Христос якось вигнав з *однієї* людини легіон чортів. Вигнані чорти вселилися у двотисячне стадо свиней, і свині кинулися в море. Матфій же, слово в слово повторюючи цю легенду, підкреслює, що Христос виганяв чортів з *двох* чоловік. А далі я знову звернув увагу на ще одну нісенітницю в євангелії Матфія: місто Назарет, де нібито жив Христос, за історичними даними, з'явилося взагалі на 150 років

[1] Евангелие от Матфея, гл. V, стих 1.
[2] Евангелие от Луки, гл. VII, стих 17.

пізніше часу «народження» Христа! Було над чим задуматися!..

На захист релігійних нісенітниць, у тому числі й міфа про Христа, витрачено немало енергії, написано не одну гору книг. Дуже зрозумілі тому слова Гете з його листа до Гердера від 4 вересня 1788 року: «Через міф про Ісуса світ може перебувати в застої ще десять тисяч років, і ніхто не буде мислити як слід, бо стільки енергії, стільки знань, стільки розуму і дотепності доводиться витрачати на захист цього міфа».

Деякі церковники в зв'язку з опублікуванням у «Комсомольской правде» моєї статті «Як я став атеїстом» у своїх листах доводять мені, що книги біблії писалися дуже давно і відбивають погляди людей того часу. Помилки і неточності могли закрастися при багаторазовому переписуванні їх. Звідси, роблять висновок мої кореспонденти, й неминучі деякі нісенітниці та суперечності в біблії.

Цього твердження ніхто не заперечує. Воно правильне. Але правильне й інше: біблія така сама книга, як і багато інших. Тому до неї треба ставитися так само, як ставляться до звичайних книг, що містять міфи і сказання на зразок міфів стародавньої Греції і Риму, міфів перської релігії (книга «Зеїд-Авести»), сказань стародавніх слов'ян про бога Перуна, Даждь-бога, Валеса... Але ж таке ставлення до біблії аж ніяк не влаштовує церковників.

Кілька років тому вчені знайшли стародавні (II—III століть) списки євангелій і опублікували їх. Публікації переконливо довели, що оповідання первісних євангелій відрізняються від сучасних і дуже близько стоять до міфів інших релігій.

Виявлення глибоких суперечностей у святому письмі, головному джерелі вчення церковників, викликало розгубленість у всіх апологетів християнства. За їх ученням, біблія, євангеліє написані з натхненням, яке йде від самого бога, і, певна річ, у цих книгах повинно таїтися істинне вчення, воно не може змінюватися, бо носить на собі печать вічної, непохитної істини.

Такі були ті питання, мимо яких я не міг пройти, вивчаючи релігію як ідеологію.

НА РОЗДОРІЖЖІ

Мої сумніви, викликані палким бажанням знайти правду, істинний смисл життя, були дуже болісні. Чи правильний шлях, вказаний релігією і церквою? Чому церква відводить людському розумові таке незначне місце в житті? Чому я повинен безмежно вірити в учення церкви, хоч у ньому немає здорового розуму? Всі ці питання були для мене не схоластичними, а питаннями життя — вони викликали страждання.

Знаю, що священнослужителі і всі служителі церкви обвинуватять мене в богохульстві, припишуть мені злу волю, яка нібито спрямовується темними силами і на шкоду релігії використовує досягнення людського розуму. Але ж я хотів, палко прагнув бути віруючим. Мені було важко носити тягар сумнівів. Я гаряче шукав виходу. Я хотів знайти хоч які-небудь докази існування божої сили, виправдання промислу бога.

Шукаючи бога, я таємно від свого духовного начальства познайомився з сектантськими релігійними общинами: баптистами, п'ятидесятниками, адвентистами... Але скрізь я знаходив те ж саме, що й у православній релігії — віровчення, яке суперечить висновкам науки. Серед православних, як і серед сектантів, я зустрічав людей, які щиро вірять у бога. Вони були справжніми знахідками для моєї неспокійної душі. В розмовах з аскетом-схимником Савватієм в Одесі, з дуже начитаною Клавою Р. із Загорська, яка фанатично вірить у бога, з сектантськими святошами я щиросердо викладав усі свої сумніви. Перед ними я плакав, рвав на собі волосся, просив у них допомоги і порад. Я прагнув виконувати всі їх «напучення», намагався вірити їх «роз'ясненням»...

Весною 1957 року в Одесі член Товариства для поширення політичних і наукових знань С. читав публічну лекцію на тему «Чи жив Христос?». На лекції було багато віруючих. А через кілька днів С. одержав листа від молодого баптиста. Лектор відповів. Між ними зав'язалося листування. С. вказав сектантові на кричущі суперечності в євангелії і одержав таку відповідь: «Так, названі вами місця в євангелії справді суперечливі. Я не можу їх зараз пояснити. Але молитимусь Ісусові Христу, щоб він допоміг мені з'ясувати таємничий зміст їх. Моліться й ви. Може, вам з'явиться сам бог і роз'яснить усе. Без молитви

ви помиляєтесь, бо розум людини обмежений, мізерний. Він навіть не може без допомоги бога пояснити суперечності в біблії».

Подібні настанови діставав і я. Але заспокоїти мене вони вже не могли. Я метався, шукаючи виходу, молився про усунення суперечностей між релігією і дійсністю. Я був готовий звернутися за допомогою не тільки до бога, але й до темної сили в особі самого чорта. «Якщо існує чорт, то повинен бути й бог», думав я. І я знайомився зі знахарками, ворожками, проникав на спіритичні сеанси.

Ворожки викликали у мене почуття гумору. Адже я міг без допомоги усяких чортів ворожити так само, як і вони. Спіритичні сеанси мене просто обурили. Вертіння блюдець, стукання ніжок столів, писання олівців — усе це досить грубе шахрайство.

Про те, як дух сам пише олівцем, якось розповідав мені семінарист Серьожа З. Тоді і я зробив спробу. Тримаючи олівець під кутом сорок п'ять градусів, я направив гострий кінець на чистий папір і почав терпеливо ждати появи духа. Сидів понад дві години — дух не з'являвся. Нарешті, мені набридло, і... олівець забігав.

— Так, так! — намагався підбадьорити мене Серьожа.— Це дух водить олівцем.

Після кількох кривих і тремтячих ліній з-під олівця з'явилося: «Серьожо! Пробач мене, але ти — дурень!»

Звичайно, ніякого духа тут не було. Писав я сам. Навіть Серьожа зрозумів це і ніколи більше не говорив про дух, що сам пише.

Розум вимагав свого. Щоденно до пізньої ночі я читав тепер різні філософські твори. Володимир Соловйов і Ніцше, Флоренський і Чернишевський, Радіщев і Фома Аквінський, Плеханов і Гегель, Ладиженський з своєю філософією індійських йогів і Кант оволоділи моїми думками. Співучні підсміювалися з моєї богопротивної справи. Я ходив похмурий, ні з ким не розмовляв, і вони прозвали мене «похмурим філософом».

Я боровся з своїми сумнівами, відносячи їх за рахунок «підступів сатани». Гнав їх геть. Але сумніви з кожним днем усе більше й більше оволодівали мною. Не раз під впливом навколишньої релігійної обстановки вони нібито зникали, я заспокоювався, до мене поверталася колишня віра... Наведу такий приклад.

Релігія тлумачить, що в людину може вселитися дия-

вол, який іноді цілком управляє тілом людини. Таких людей називають біснуватими. Вигнати біса можна тільки святими прийомами: причащанням, цілуванням мощей, праведною молитвою. Але біс, володіючи тілом, намагається не допустити людину до цих святинь.

14 грудня 1948 року я записав у щоденнику:

«Вселення диявола... До цього вчення церкви я ставився байдуже. Навіть — пробач мені, Господи — вважав шарлатанством. Але сьогодні я переконався в істинності нашої святої релігії.

У наш храм сьогодні прийшла біснувата. Мені показали її: скромна, тиха і немічна жінка невизначеного віку. Під час святого причащання вона раптом закричала грубим чоловічим голосом:

— У-ой! Не треба!... Я вийду з неї!.. У-у-ой!

До біснуватої підскочили два кремезні чоловіки, намагаючись вдержати її. Жінка билася в їх руках. Заспокоївшись, вона слабим, тихим і тоненьким голосом сказала:

— Ні-ні. Я хочу причастя. Це біс у мені кричить...

І знову крик чоловічим голосом. Її насильно причастили, і вона затихла.

У мене волосся стало дибом:

«Так це ж усе істинна правда,— шепотів я,— мабуть, і в мою душу вселився диявол, це він приносить мені сумніви... Треба молитися, молитися. Грішний я, дуже грішний».

Випадок з «біснуватою» повернув мені релігійну віру. Проте, як з'ясувалося пізніше, все це було черговим «благочестивим» обманом.

Через три тижні я знову побачив у нашому храмі мою «знайому», а незабаром примітив і двох здоровил. Я вирішив перевірити «біснувату». Набравши начальницького вигляду, наблизився до неї і тихо, але суворо сказав:

— Якщо і сьогодні кричатиме біс, я викличу швидку допомогу і відправлю вас у дім для божевільних...

Відповідь була досить несподівана для мене:

— Антихрист! А ще семінарист! Я ж кричу во славу божу...

І під час причастя біс мовчав, злякавшись, очевидно, швидкої допомоги... Так відновлювалась і відразу ж знову рушилась моя віра в бога.

Деякі з моїх кореспондентів після опублікування в

«Комсомольской правде» статті «Як я став атеїстом» у своїх листах питають мене, чому я, шукаючи виправдання релігії, не звернув уваги на такі безперечні чудеса, як збереження мощей, мироточиві голови, «свята» вода, що довго зберігається, тощо.

У невеликій газетній статті важко розповісти про все, що я бачив і пережив. Але зараз я маю таку можливість і постараюсь докладно зупинитися на цих питаннях.

Звичайно, я звертав увагу на ці «безперечні чудеса» і перевіряв їх. А те, що цими чудесами обдурюють наївних віруючих, не заперечують навіть самі церковники. Наведу досить показовий історичний факт церковного «чудотворства».

Для того щоб підбурити віруючих проти Петра I, який переплавляв дзвони на гармати і очищав церковні каси, духовенство тих часів створило в Санкт-Петербурзькому соборі «чудо»: з очей ікони божої матері почали текти сльози. «Богородиця плаче, тому що воцарився антихрист», так пояснювали церковники віруючим зміст чуда.

Під час богослужіння несподівано з'явився в собор Петро I, він здрав з ікони облачення і знайшов під ним пляшечку з оливою. Вона й була причиною «сліз» богородиці. Після цього Петро I написав настоятелю собору таку пересторогу: «Владико, наказую, щоб віднині богородиці не плакали. Якщо богородиці ще заплачуть оливою, то з... попів заплачуть кров'ю. Петро».

До кінця життя Петра I в Санкт-Петербурзі не було жодного «чуда».

Щождо «чудотворців», то легенда передає, ніби після викриття «чуда» Петро I розшукав ченця, який вигадав це «чудо» і сильно побив його. А трохи пізніше чернець-чудотворець подав скаргу, у якій говорив, що Петро «бияше мя по ланитам седалища, доньдеже[1] изыдет из мя зловонная грязь».

Нагадаю ще один випадок. У Києво-Печерській лаврі були мироточиві голови різних святих. Як твердили монахи лаври, голови творили миро[2] із нічого. Миро на очах у віруючих повільно стікало в окремий посуд і продавалося дуже дорого. Одного разу, понад сто років

[1] Доньдеже—доти, поки не...
[2] Миро—спеціальне церковне масло.

тому, це чудо показали цареві Миколі І. Чернець, який водив царя по печерах, досить докладно і нудно розповідав про чудеса, що їх робить одержуване миро. Чи то з нудьги, чи то з цікавості Микола І несподівано владно запитав:

— А скажи-но краще, коли в цю мироточиву голову підливали оливу?

— В п'ятницю, ваша імператорська величність,— по-військовому відрапортував розгублений чернець.

Незважаючи на очевидне шарлатанство, мироточивими черепами дурили малосвідомих людей аж до Жовтневої революції. Та й тепер ще «зберігаються» мощі, «обновляються» ікони, іноді «самі собою» загоряються свічки. Особливо стійко в свідомості релігійних людей тримається повір'я, що освячена духовенством вода ніколи не псується, тоді як звичайна, не освячена, псується. Твердять, що «свята» вода може зберігатися п'ятнадцять і більше років.

Я теж вірив у це «чудо»... Моя мати не релігійна, але все ж держала в хаті пляшку з «святою» водою. У вересні 1950 року я був дома на канікулах. Якось ми з братом Вілею вилили потай цю «святу» воду, висушили пляшку, щоб у ній не лишилось і краплі «святості», і налили туди звичайної води з криниці. Приїхавши додому наступного разу, я побачив, що звичайна вода збереглась не гірше за свячену.

Значно пізніше, в 1955 році, коли я вже вчився в Одеському кредитно-економічному інституті, після складання чергових екзаменів я заїхав на кілька днів у рідне село. Одного разу зайшла у мене розмова з нашою сусідкою Б. про «святу» воду. Я розповів їй про мою та Вілину витівку і показав пляшку з водою.

— Тільки води у пляшці чомусь стало менше,— признався я.— Треба спитати в мами.

Покликали матір. Вона зразу пояснила:

— Ось ти тепер лекції проти бога читаєш. Я сама не вірю в нього, але сталося чудо. У Михайла (мого двоюрідного брата—*Є. Д.*) захворіла дитина. П'ять ночей вона не спала і іншим не давала спати. Бабуся звеліла окропити її святою водою. Я дала їм води — от чому її стало менше. Хлопчика окропили — і хворобу як рукою зняло...

Наша сусідка мало не вмерла від сміху. Я розповів матері, що за вода була в пляшці. Мати одразу ж

вилила її. Відтоді у нашій хаті немає більше «святої» води.

Одужання дитини, звичайно, не чудо, а збіг обставин. Повинна ж була кінець кінцем хвороба або посилитися, або піти на спад. Протягом п'яти днів організм дитини боровся з хворобою і, нарешті, вийшов переможцем. Саме в цей час хлопчика окропили «святою» водою. А якби батьки звернулися до лікаря в перший же день захворювання, «чудо» зцілення їх сина настало б значно раніше.

У збереженні ж питної води немає нічого чудесного. Чиста вода трудно псується. В ній дуже мало поживи для бактерій. А продукт псується насамперед тому, що в ньому починають розмножуватися бактерії. Якщо ж у чисту воду і потрапляють бактерії, то вони скоро поїдають залишки поживи і гинуть. Така вода може зберігатися не те що роками, а й століттями.

Вивчаючи в духовній академії історію інших релігій, я дізнався про те, що і в будь-якій іншій релігії є не менше «чудес», ніж у християнській.

Особливо тяжко мені було переносити духовний розлад під час церковних свят. Я не знаходив тоді собі місця. Адже серед тих, що оточували мене, було немало щиро віруючих людей. Для них такі свята — це дні справжньої радості. Один з моїх знайомих священик К. в цей час буквально преображався. Захоплення, з яким він вигукував: «Христос воскрес!», не мало меж. Здавалося, священик справді бачить перед собою Христа, який встає із мертвих. Але здоровий розум почав мені підказувати, що це — всього лише результат самонавіяння, ознака галюцинації, початковий ступінь божевілля. А поцікавившись, я дізнався, що в медицині відоме навіть таке психічне захворювання — «манія релігіоза». Воно виникає в результаті послідовного релігійного виховання. Адже не випадково із сучасних духовних семінарій в психіатричні лікарні потрапляє близько десяти процентів учнів. Чим послідовніше і переконливіше поставлена в тій чи іншій релігійній організації обробка віруючих, тим частіше зустрічаються випадки, коли вони заради «спасіння» роблять спроби бігати голими по морозу, піднятися на небо, ріжуть своє тіло, удають із себе святих, пророків, зцілителів, чудотворців тощо. Немає потреби наводити тут відомі приклади «спасіння» душі.

Поступово я переконався в тому, що зробив велику помилку, звернувшись до релігії з метою знайти істину, і вирішив залишити духовну академію. Весною 1949 року я подав заяву про залишення академії і навіть купив собі залізничний квиток додому. Перш ніж видати документи, мене викликав до себе ректор і запитав про причину від'їзду...

З моменту мого розриву з релігією минуло вже понад п'ять років. Протягом цього часу я вів активну атеїстичну пропаганду. Про свої помилки в минулому я можу вже говорити спокійно. Треба чесно признатися, що при першій спробі розриву з церквою я виявив моральну нестійкість. Мені невистачило тоді сміливості пояснити справжню причину залишення духовної академії — розчарування в релігії. Я послався на мниму хворобу матері, сказавши, що їй необхідна моя допомога.

Я був наймолодшим студентом на курсі і одним з перших за успішністю. Ректор не захотів мене відпустити. Він сказав:

— Документів ми тобі не видамо, і ти нікуди не поїдеш, а матері допоможеш — виділимо тобі додатково до стипендії триста карбованців, які ти й надсилатимеш їй.

Так мій привід для залишення духовної академії виявився недійовим. Вигадувати який-небудь новий привід я не наважився, невистачило мужності.

Причину моїх хитань треба вбачати в тому, що я тільки розчарувався в релігії. Релігія — це брехня, ось що мені було ясно. А що ж правда? Цього ще я не знав. Я не знав, що робитиму на другий день після залишення духовної школи. Точив мене і черв'ячок: «А що, коли мої сумніви в релігії минущі?» І тут же у ректора я вирішив про себе: «Треба до кінця випробувати релігію, до кінця перевірити життєвість і правильність її ідеології».

Я залишився в духовній академії і знову намагався примусити себе бути віруючим. 6 червня 1949 року я записав у свій щоденник: «Так, питання про залишення академії не легке... Змінити переконання — це не в лазню сходити і білизну змінити. Адже я не маю твердого світогляду. Нехай я буду віруючим! Нехай я буду безвірником! Але тільки щоб це було моїм твердим переконанням, щоб не було ніяких сумнівів і вагань. Глибока

релігійність — божевілля. Нехай і я буду таким божевільним, тільки б релігійність жила в мені, а не існувала на моєму язиці, у фразах... Я зараз стою на роздоріжжі — буриданів[1] осел!»

ЖИТТЯ — ШЛЯХ ДО ІСТИНИ

Отже, я «вислухав другу сторону». Тільки пізніше я узнав, на досвіді переконався, наскільки шкідливою виявилася, здавалося б, невинна думка: вислухати і протилежні по відношенню до істини міркування. Адже правда здобувається не однією людиною — це надбання всього людства. І кожна окрема людина на своєму досвіді не може повторити тисячолітню практику і зигзаги шукань людства. Кращі результати, бісеринки болісних знахідок зберігаються суспільством, є його надбанням і підносяться кожному новому членові для засвоєння. Тільки опанувавши результати цих шукань, людина може йти вперед у своєму розвитку.

Немає потреби вдруге відкривати Америку, винаходити книгодрукування, намагатися протоптати стежку там, де вже прокладена стовпова дорога. Повторення шукань призводить до зайвої трати сил. Витративши енергію на самостійне шукання вже відкритого, людина часто вже не має сил рухатися далі.

Моє щастя, що я живу в Радянській країні, в соціалістичному суспільстві. Здійснюючи заповітні мрії і сподівання народів, кращих представників людства, мій народ знищив експлуатацію людини людиною, зробився господарем своєї землі, створив умови, які сприяють розвиткові його духовних сил.

Людина в нашому соціалістичному суспільстві озброєна найвеличнішим вченням — марксизмом-ленінізмом, яке вірно розкриває смисл життя, вказує правильний шлях у житті — шлях побудови комуністичного суспільства.

---

[1] Буридан — середньовічний філософ. Дуже багато займався питанням про те, що спонукає людину до діяльності: зовнішні причини чи вільна, ні від кого незалежна воля. Пізніше філософами була створена легенда про так званого буриданового осла: біля осла по обидва боки на однаковій відстані поклали однакові в'язки сіна. Роздумуючи над тим, до якої ж в'язки спочатку повернути голову, осел здох з голоду, так і не розв'язавши цього «трудного» питання.

Щождо питання про релігію, то воно вже давно роз'язане нашим суспільством і розв'язане не на користь релігії. Але релігія, подібно до хамелеона, багато разів міняла своє обличчя і в новому своєму вигляді знову ловила в свої сіті несвідомих людей. Історія розвитку людства знає явища заміни язичества християнством або магометанством, католицтва — протестантством тощо. Та й сучасні православ'я, баптизм, іудаїзм уже не ті, якими були до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В силу різних причин релігія ще існує і в наші дні. Вона, звичайно, намагається нав'язати суспільству своє вчення, визнання релігійної істини. Відомо, що релігійні забобони стійкі; цим і пояснюється те, що в нашому радянському суспільстві є ще віруючі. Ми ведемо боротьбу з релігійними забобонами шляхом роз'яснень хибної основи їх. Ми викриваємо релігію.

Я тепер можу голосно і чесно сказати, що істину знайшов не в заплїснявілих древніх писаннях (біблії, вченні так званих отців церкви, релігійних символах, гімнах), не в пустих мудруваннях, а в нашій прекрасній дійсності.

Ширше відкривайте очі на наше прекрасне життя, повне творчих дерзань людини, активно включайтесь у справу будівництва нового життя. Це врятує вас від будь-яких несподіваних нещасть у шуканні істини!

Наше життя — найкращий вихователь в дусі атеїзму. В результаті побудови соціалізму в нашій країні переважна більшість радянських людей звільнилися від релігії. Наша радянська людина стала на голову вище від будь-якого високопоставленого чинуші сучасного капіталістичного суспільства. Іншими стали і віруючі. Вони вже не ті, якими були до Жовтневої революції. Тепер навряд чи зустрінеш віруючого, який вірив би в бога так переконано, як більшість людей переконано заперечує його.

Сучасний віруючий в усьому сумнівається, вагається. Хиткість його переконань прекрасно знають церковники. Професор Московської духовної академії у своїй лекції про обличчя сучасних віруючих справедливо говорив: «Коли радянський віруючий заходить до церкви або на молитовне зібрання, то він молиться приблизно так:

— Боже! Якщо ти є, спаси мою душу, якщо вона є!»

Літом 1955 року я проводив бесіду на току села Ново-Павлівки, Фрунзівського району, Одеської області. Літня

колгоспниця, відповідаючи на якесь питання, щиросердо призналася:

— Я ж на небо не лазила, бога не бачила. Може бог є, а може його й немає...

Ось до чого зводяться переконання сучасного віруючого. А якщо віруючий ходить до церкви, виконує релігійні обряди, так це він робить з чисто обачливих міркувань: а що, коли бог є? На всякий випадок треба його умилостивити, заслужити прихильність, можливо бог пригодиться на тому світі як свій знайомий, куплений приношенням...

Ось саме тут і потрібна атеїстична виховна робота, переконливо підібрані матеріали лекції.

Наше життя рішуче відкинуло релігійні положення. Не можна ж радянську людину, яка розгромила кривавий фашизм, повчати словами Христа: «Вдарять тебе по правій щоці, підстав ліву», «Терпіть!», «Перемагайте зло добром», «Не чиніть опір злому» тощо.

Євангельські поради тепер викликають тільки обурення своєю неспроможністю. Взяти такий приклад. Студенти четвертого курсу Одеського політехнічного інституту виявили, що їх однокашник Д. — ревний баптист. Товариші намагались допомогти йому розібратись в своїх переконаннях. Під час бесіди вони запитали Д.:

— А що б ти зробив, коли б на дівчину, яку ти кохаєш, у твоїй присутності напали хулігани і почали знущатися над нею? Чи вступив би ти в бійку, щоб захистити її?

Якби він відповів «так», то порушив би заповідь Христа, який вчив не чинити опір злу, а якщо — «ні», то викликав би презирство з боку студентів. Д., трохи подумавши, відповів у євангельському дусі:

— Я б молився, щоб бог послав міліціонера!

Характерно, що сучасний віруючий, особливо молодь, соромиться своєї релігійності. Ви не зустрінете жодного семінариста, жодного грамотного сектанта, який би вихвалявся перед іншими: «Я вірую в бога», «Я готуюсь стати церковником».

Ось чому студенти тільки на четвертому курсі дізналися про те, що Д. — баптист. А колишній студент, тепер стоматолог М., за п'ять років перебування у Київському медичному інституті так і не наважився похвалитися своєю релігійністю.

Відомо, що і деякі церковники на людях намагаються нічим не виказувати своєї причетності до релігії. Так, ректор однієї з семінарій, виходячи в місто, одягається як професор, а при зустрічі з семінаристами просить називати його не «отець Василій», а «Василь Іванович». На ім'я і по батькові велить називати себе і священик села Трапівки на Ізмаїльщині.

Про могутній вплив нашого радянського життя на весь хід історії людства свідчить також і той факт, що церковники тепер посилено намагаються підробляти релігію під комунізм. Проповідники всіх релігій починають говорити про нібито «мирне співіснування релігії і комунізму».

Архієпіскоп сімферопольський Лука якось у своїй проповіді говорив:

— Ми живемо в такий вік, коли всі дороги ведуть до комунізму. І ми, тобто церковники, йдемо до комунізму. Тільки ідемо своєю дорогою... У комунізмі зустрінемося!

Сектантські проповідники останнім часом твердять приблизно таке: «Христос — пролетарського походження. Він був сином дрібного ремісника — тесляра Йосифа. А мати його, богородиця Марія, — простою домашньою робітницею. Христос за своїм вченням є першим і великим комуністом, попередником усіх комуністичних партій».

Про що говорять ці факти? Адже раніше церковники всіх мастей зі злістю і шипінням зустрічали комуністичні ідеї. Ці факти говорять про те, що Комуністична партія Радянського Союзу своїми ділами завоювала великий і непохитний авторитет серед народів усієї земної кулі. Всі чесні трудівники — і віруючі і невіруючі — відчувають велику любов до нашої Комуністичної партії.

Підробляючись під комунізм, церковники думають, що симпатії народу до комунізму переходитимуть і на релігію. Але релігія і комунізм як ідеології несумісні. В комуністичному суспільстві не може бути місця для релігії, цього фантастичного відображення в головах людей зовнішніх сил. Релігія гальмує розвиток творчої активності людини і цим завдає величезної шкоди.

Звичайно захисники релігії намагаються довести, що вона існуватиме вічно. На доказ цього вони посилаються на існування релігії в усіх країнах світу і її глибоку дав-

ність. Але ж давність релігії говорить не за, а проти неї. «Давність,— пише Герцен,— з точки зору природи дає тільки одно право — право смерті».

Наше життя — найкращий агітатор і найвірніший шлях до істини. Це я відчув на собі, коли по-справжньому зблизився з життям.

Почалося це в 1948 році. У той час я познайомився з своїм односельчанином комсомольцем Всеволодом Колісниченком, дружбі з яким я багато чим зобов'язаний. Сева був справжнім атеїстом, але своїх поглядів мені не нав'язував. Пам'ятаю, якось я дав йому прочитати мої релігійно-філософські замітки. Через кілька днів він сказав мені:

— Можливо, й так можна міркувати... Але ж можна і по-іншому. Дійсний матеріальний світ,— продовжував він, — настільки багатий, що може бути безмежно і невичерпно пізнаванний. Для чого вигадувати непізнаванного бога, духа, коли ти ще не знаєш до кінця пізнаванну матерію? Треба якнайекономніше, з якомога більшою користю спрямовувати роботу свого розуму, а не засмічувати його різною фантастикою, хибним сприйняттям навколишнього світу.

Я не міг не бачити, яким повноцінним було життя комсомолки Лілії Родіни, учениці Загорського технікуму іграшок. Я захоплювався Севою і Лілею. У своїх нових друзів я вчився і під їх впливом поступово преображався. Ліля якось мені сказала:

— Я не уявляю тебе на молінні...

— Правду сказати, і мені зараз важко це уявити,— відповів я.

Після закінчення духовної академії і присвоєння мені звання кандидата богословських наук за твір про англіканську церкву я поїхав працювати викладачем у Саратовську семінарію.

Тут, у семінарії, я почав свою викладацьку роботу, намагаючись ще раз воскресити в собі релігію. Умови для мене були створені більш ніж хороші. Я одержував 3900 карбованців на місяць, користувався безплатним харчуванням, всіма побутовими послугами. Комісія Московської патріархії дала дуже похвальний відзив про мої лекції (я викладав російську мову і християнську філософію: основне і моральне богослов'я). Патріарх навіть надіслав мені свою подяку.

Проте я дуже скоро переконався, що гнилі ідеї не можуть не породжувати гнилого життя...

Під час роботи в Саратовській семінарії я не припиняв зв'язків із своїми справжніми друзями. Ми листувалися. Всеволод повідомляв мене про свою цікаву роботу по електрифікації сіл Одеської області, про участь у створенні Савранської ГЕС. Ліля також пересипала свої листи знаками оклику — вона дуже захоплюється роботою в Красноярську. В Саратові у мене появилися і нові друзі. Скромна дівчина Галя Бокова, яка працювала у держбанку, не могла спокійно говорити про свою роботу, розповідала про заочне навчання і про дуже широкі плани на майбутнє. Читаючи газети, я дізнавався про все нові й нові успіхи трудящих нашої Батьківщини, про патріотичні діла молоді — моїх однолітків, від яких я відколовся.

Я опинився на відшибі, в стороні від широкої дороги, якою йдуть народи нашої Соціалістичної Батьківщини у прекрасне майбутнє. Життя проходило повз мене.

Але мої щирі друзі допомогли мені остаточно розв'язати основне питання: де істина? Я зрозумів, у чому смисл життя.

Смисл істинного, непаразитичного життя — в праці на благо свого народу. Радісно відчувати, що твоя праця, нехай дуже скромна, дуже мала, йде на благо людей. Світ — прекрасний. А коли я роблю його ще хоч трохи кращим, а життя людей ще змістовнішим — це для мене найвища радість.

Людина — трудівник і творець — не відчуває потреби ні в яких богах, ні в яких чудесах. Радянська людина, що, як говорить Лебедєв-Кумач, «по полюсу гордо ступає, будує канали й міста і гори високі зсуває...» — сама чудотворець. Найбільше мені подобаються у цього поета такі рядки:

Відкинувши казку про чудо,
Віднявши в богів небеса,
Радянські прості наші люди
Усюди творять чудеса.

Я почав шукати шляхів служіння суспільству. Я хотів стати корисним. Беруся за перо... Але служити суспільству, перебуваючи поза ним, неможливо. Поки я був у церковному середовищі, чи міг я віддавати свої сили Батьківщині? Ні, звичайно, не міг.

Мені треба було стати тим, ким був мій батько — чесним трудівником!

Тепер я знав, куди йти!.. Ні блискуча церковна кар'єра, що відкрилася переді мною, ні матеріальне забезпечення, ні жаль про втрачені сім кращих молодих років життя — ніщо не могло більше утримати мене в світі церковників. І я поїхав, покинув його. Від'їжджаючи, залишив листа: «Я до вас більше не повернуся ніколи: у вас все таке шкідливе, таке невірне, таке гидке, таке мізерне! Нехай це буде заявою про моє залишення роботи в семінарії».

Спочатку я хотів поїхати в таке місце, де б мене ніхто не знав, і там почати нове трудове життя. Але Сева і Галя радили інакше. Послухавшись їхніх порад, я поїхав додому, де мене всі знали з дитинства. Рвати — так рвати, до кінця і рішуче, а будувати нове життя — так чесно!

ХВАЛА ЖИТТЮ!

Так прямо з Саратова я приїхав у рідне село Заплази, Любашівського району, Одеської області. Розповівши всім про свій розрив з релігією, я пішов працювати у колгосп. Скільки повітря і простору там! Напружена робота під час збиральної кампанії не заважала молоді села, і мені в тому числі, знаходити час для цікавого і захоплюючого відпочинку, для випуску гострих «Бойових листків», для репетицій у драматичному гуртку, для танців і співів.

За порадою вчителів восени 1952 року я вступив у 10-й клас Любашівської вечірньої школи.

Для церковників мій розрив з релігією був величезною несподіванкою. Вони намагалися знайти хоча б яке-небудь виправдання мого вчинку. Але присікатися до мене священнослужителі не могли: на протязі всіх років перебування в церковному середовищі я відзначався зразковою поведінкою.

Незабаром після того, як я залишив роботу в семінарії, перед учнями Одеської духовної семінарії виступив патріарх:

— Моліться і будьте пильними,— заявив він.— Зараз у світі ходить диявол і спокушає віруючих. Бачите, був у нас зразковий учень Дулуман. Тепер він пішов від нас: його спокусив диявол!

Мій відхід од релігії говорив не на її користь. Зви-

чайно, тепер не 1908 рік, коли церковники публічно піддали анафемі великого російського письменника Льва Толстого. Але поступово попи почали цькувати і мене. Новий піп у нашому селі переконував мою бабусю, що в мене вселився біс і що всі повинні відсахнутися від мене. Підбурювані ним віруючі зустрічали і проводжали мене злобними репліками.

Церковники тішили себе сподіваннями, що я не витримаю труднощів, зв'язаних із зміною моїх переконань, і знову повернуся до них. Навіть на третій рік після розриву спеціально підіслані люди умовляли мене повернутися до церкви, яка все, мовляв, простить мені... Вони намагалися використати те, що дехто з товаришів ставився до мене насторожено, а іноді й вороже. Але я розумів цих товаришів! І справді, не повинна ж була мене радянська молодь приймати з розкритими обіймами. Адже під маскою того, хто розкаявся, міг приховуватися який завгодно авантюрист.

Я не знав, що за мною ретельно стежили ті, кого я залишив. У лютому 1953 року я одержав листа від одного з учнів Московської духовної академії. Якимсь чином він був обізнаний з подробицями мого «ходіння по муках». Схвалюючи мій вчинок, він писав: «Ти правильно зробив, що пішов звідси. Я цілком схвалюю твій вчинок. Я б теж залишив це середньовічне середовище, але я не зможу (вибачай, але такий вже я є) витерпіти таких перипетій, яких зараз зазнаєш ти. Адже на тебе впливають з двох боків: з одного боку — наші духовні отці, з другого — ті, до кого ти прийшов».

Відтоді минуло більше трьох років. І досі я пам'ятаю слова мого друга Севи:

«Якщо людина прийшла щиро служити суспільству, якщо слова, які вона відверто говорить людям, є її глибоким переконанням, її суттю, то її не зіб'є з шляху тимчасове недовір'я, що його вправі до нього мати суспільство. Людина рано чи пізно доб'ється своєї мети, якщо ця мета відповідає інтересам суспільства».

Той, хто писав з духовної академії, був неправий. Серед тих, до кого я прийшов, я знайшов багато справжніх друзів. У тяжкий для мене час вони подали мені величезну моральну допомогу. Це була сім'я Нижників з Любашівки, вчителі Станіслава Олександрівна Адамчик і Василь Петрович Лемешівський, мої друзі комсо-

мольці Сева Колісниченко, Валя Юрченко, Льоня Піонтковський, Віктор Кисельов та багато інших. Це вони підказали мені, що я повинен використати свої колишні знання і досвід для боротьби з релігійними забобонами, що найбільше користі суспільству я принесу саме атеїстичною пропагандою.

Після закінчення десятирічки я вступив до Одеського кредитно-економічного інституту. Дружна студентська сім'я допомогла мені остаточно стати на ноги. Студенти виявили мені величезне довір'я, доручивши відповідальну роботу у профспілці. Із справді батьківською увагою стежив за моїми справами і допомагав в усьому директор інституту комуніст Юрій Петрович Лопатін.

Восени 1953 року я вступив у комсомол. Трохи пізніше почав виступати з антирелігійними лекціями, став позаштатним лектором обкому ЛКСМУ, а потім членом Товариства для поширення політичних і наукових знань. У вересні 1956 року, завдяки клопотанням ЦК ЛКСМУ, мене перевели на філософський факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, про який я мріяв і раніше.

Мені часто доводиться тепер розповідати про той складний шлях, який я пройшов.

— Які у вас хороші друзі! — звичайно після розповіді вигукують слухачі. Про це саме пишуть у листах і мої кореспонденти.

Так, друзі у мене вірні, щирі. Я дуже високо ціню їхню дружбу. Перефразовуючи відомі слова Максима Горького, я з повним правом кажу: «Усім тим хорошим, що в мені є, я зобов'язаний своїм друзям!»

Зараз я, крім навчання в університеті, веду атеїстичну пропаганду: читаю лекції, виступаю в пресі, по радіо, керую гуртком лекторів-атеїстів.

Навколо мене джерелом б'є життя. І сам я активний його будівник. Серце сповнюється радістю, хочеться працювати, дерзати!

Свою розповідь я не випадково закінчую словами Миколи Островського: «Найдорожче у людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не палила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле, щоб, умираючи, зміг сказати: все життя й усі сили були віддані

найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства».

Боротися за визволення людства можна, працюючи на будь-якій ділянці суспільного життя.

Свідомість того, що в галузі звільнення людини від релігійного дурману я приношу певну користь, дає мені велике моральне задоволення. Я не зайвий, я разом з усіма борюся за нове життя. Що може бути краще за це!

Ось у чому великий смисл життя! Хвала життю!

ЗМІСТ

Стор.

Художнє оформлення *К. Агніта*
Редактор *В. Тімукіна*
Художній редактор *Р. Ліпатов*
Технічний редактор *С. Клокова*
Коректор *Л. Шпортенко*

Дулуман Евграф Каленикович. Почему я перестал верить в бога.
(На украинском языке)

Здано на виробництво 14. VI. 1957 р. Підписано до друку 18. VII 1957 р. Формат 84×108 $^1/_{32}$. Фіз. друк. арк. 1,25. Умовн. друк. арк 2.05. Обл.-вид. арк. 2.16 Тираж 45.000. БФ 12651 Ціна 40 коп. Зам № 524.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Київ, Ворошилова, 3.

Надруковано з матриць друко-хромолітографії «Атлас», Головвидаву Міністерства культури УРСР, Львів, Зелена, 20, в обласній друкарні, Львів, Спартака, 4.